

Токсичний інфопростір.. Як зберегти ясність мислення і свободу дії

Вдома й на роботі ми щодня борсаємося в потужному потоці інформації, що плине із соцмереж, сайтів, новинних порталів. Українці рідко ставимо під сумнів факти, що споживаємо в інфопросторі. А він стає дедалі токсичнішим: фейки, пропаганда, висмикнуті з контексту слова отруюють. Час фільтрувати інформацію, яку ми всмоктуємо. Ця книжка буде за протигаз. Усім, кому стане хоробрості визнати: нашими умами керують, деформуючи факти підтасованими свідченнями. Усім, хто цікавиться, як працюють механізми створення фейків, звідки в нас ласість до сфабрикованих сенсацій і яка з цього користь для можновладців. У сучасної людини майже не залишилося вибору, жити чи не жити водночас у трьох просторах: фізичному, інформаційному та віртуальному. І поки хтось безконтрольно тиражує фейки, а хтось розгрібає наслідки в реальному світі, нам до снаги зберегти ясність мислення і свободу дії!

ГЕОРГІЙ ПОЧЕПЦОВ

ТОКСИЧНИЙ ІНФОПРОСТІР

ЯК ЗБЕРЕГТИ ЯСНІСТЬ МИСЛЕННЯ
І СВОБОДУ ДІЇ

ГЕОРГІЙ ПОЧЕПЦОВ

ТОКСИЧНИЙ ІНФОПРОСТІР

ЯК ЗБЕРЕГТИ ЯСНІСТЬ МИСЛЕННЯ
І СВОБОДУ ДІЇ

2022

ISBN 978-966-982-873-6 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

Дизайнер обкладинки *Маріанна Пащук*

Почепцов Г. Г.

П65 Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії / Георгій Георгійович Почепцов. — Х. : Віват, 2022. — 384 с. — (Серія «Історія та політика», ISBN 978-966-942-843-1).

ISBN 978-966-982-656-5

Вдома й на роботі ми щодня борсаємося в потужному потоці інформації, що плине із соцмереж, сайтів, новинних порталів. Українці рідко ставимо під сумнів факти, що споживаємо в інфопросторі. А він стає дедалі токсичнішим: фейки, пропаганда, висмикнуті з контексту слова отруюють. Час фільтрувати інформацію, яку ми всмокуємо. Ця книжка буде за протигаз. Усім, кому стане хоробрості визнати: нашими умами керують, деформуючи факти підтасованими свідченнями. Усім, хто цікавиться, як працюють механізми створення фейків, звідки в нас ласість до сфабрикованих сенсацій і яка з цього користь для можновладців. У сучасної людини майже не залишилося вибору, жити чи не жити водночас у трьох просторах: фізичному, інформаційному та віртуальному. І поки хтось безконтрольно тиражує фейки, а хтось розгрібає наслідки в реальному світі, нам до снаги зберегти ясність мислення і свободу дії!

УДК 659.3

© Георгій Почепцов, 2021

© ТОВ «Видавництво «Віват»», видання українською мовою, 2022

ВСТУП

Інформаційний компонент суспільства стає дедалі сильнішим та могутнішим. Люди щораз більше часу проводять перед екранами, адже там і робота, і розваги. Відірватися від екранів вони можуть, тільки коли сплять.

Тепер у цьому новому світі ведуть і війни, і вибори. Ми підлаштовуємо нашу поведінку й навіть зовнішність під те, що відбувається на екрані. Сьогодні екран став для людини водночас релігією та ідеологією. Із цієї причини не підкоритися йому неможливо, адже там вирують війна і мир водночас.

Вінстон Черчилль якось сказав: «Імперії майбутнього будуть імперіями розуму».

Ми живемо у світі, де навчилися управляти вже не підлеглими, а вільними людьми. Спочатку це робили реклама й паблік рилейшнз (PR), потім — інформаційні операції та операції впливу. Усі й усюди зацікавлені в тому, щоб хоча б на якийсь час змусити людину думати так, як це потрібно іншому.

Інформаційна доба змінила все: і війну, і мир. До нас прийшло майбутнє, до якого ми виявилися не дуже готовими.

Інформаційний світ, із якого вилучили різні контрольні функції, що належали традиційним медіа (а вони були і хороші, і погані), набув токсичного характеру. Тепер він може стати непередбачено небезпечним через велику кількість випадкових інформаційних процесів. Якщо раніше, в часи засилля пропаганди, він був стерильний стосовно чужої думки, то тепер він готовий взяти на тиражування що завгодно. Інформаційний світ живе більш самостійно, ніж раніше. Роль споживача інформації в цей час стає важливішою, тепер йому самому потрібно відділяти правду від неправди, зерно від лушпиння... І не

кожен захоче чи зможе це зробити. Ми часто беремо ту інформацію, яку хочемо почути, а не ту, яка більше відповідає дійсності. Ми самі підтримуємо цей токсичний інформаційний простір, який прийшов замість колишнього підконтрольного світу.

ЧАСТИНА I

ВІЙНА ЗА УМИ

РОЗДІЛ 1

ТРИВОЖНИЙ СВІТ, У ЯКИЙ ПОТРАПИЛО ЛЮДСТВО, ВИЯВИВСЯ ЗНАДТО СКЛАДНИМ ДЛЯ ВИЖИВАННЯ

Сучасний світ тривожний і геть незрозуміло, як треба жити, щоб повернути собі спокій. Почасти неспокій спіткав нас разом з коронавірусом, коли зруйнувалися старі правила. А це, природно, позначилося на психічному здоров'ї населення [1—2]. Голова ВООЗ твердить, що психічне здоров'я і до пандемії було «забутим питанням у глобальній охороні здоров'я». Ситуацію в цій сфері він описав так: «Близько мільярда людей живуть із психічними розладами, три мільйони вмирають щорічно від зловживання алкоголем, і кожні 40 секунд одна людина у світі вчиняє самогубство» [3].

І навіть вибори демонструють тріумф спотворених уявлень, коли конспірологія стає одним із чинників ухвалення рішень: «Прихильники QAnon¹ на платформах погоджуються, що Байден намагається сфабрикувати вибори — ідея не базована на доказах, але її просувають у твіттері видатні особистості правого крила, зокрема президент та його син. Щойно Трамп зупинився на цьому наративі, прибічники QAnon стали більш активними та сфокусованими» [4].

Світ охопила невизначеність, що постійно зростає, тож ми потребуємо нетрадиційних методів для відновлення впевненості. Тут будь-які підказки цінні. Саме в моменти непередбаченості розквітає, наприклад, конспірологія. Невизначений світ лякає кожного, адже всі

дії стають непередбачуваними. Утім, лякає і надвизначеність, притаманна Радянському Союзові. Недарма його останній період отримав символічну назву — «застій». Тоді всі завтрашні дні нагадували вчорашні, як у якомусь фільмі, де все безперестанку повторюється. Однак населення, за соціологічними даними, період «застою» згадує як один з найкращих.

Пандемія вкотре продемонструвала, що моделі визначеності важливі для виживання, бо людині важко жити у світі хаосу. Некерований світ завжди гірший від світу керованого. Подеколи влада вдає керованість, хоча насправді її нема. Пандемія розкрила те, що годі й уявити: уряд безсилий. Будувати дороги — це одне, а рятувати людей — зовсім інше. Помилки тут помітні відразу.

Звідси й розквіт конспірологічних теорій, згідно з якими головний ворог чомусь Білл Ґейтс. Конспірологія бачить світ принципово інакше, ніж, наприклад, школа чи традиційні медіа. Цьому правильному світові теорія змови надає «неправильної» структурності. Ідеться про змову сильних світових гравців. Те, у що ми не хочемо вірити, великий відсоток людей має за чисту правду. Будь-який розум потребує визначеності, і конспірологія користується цим, створюючи за допомогою неадекватного інструментарію квазівизначеність.

Іноді непевність — наслідок руйнування світової моделі за допомогою спеціального онтологічного втручання. Найвигідніше робити це в точках поляризації, коли вже відбувається таке руйнування й суспільство розділене на «непримиренні» групи. Це пандемія, вибори та референдуми [5—6]. Google і Microsoft зауважують, що з Пекіна тривають кібератаки на людей, які працюють у кампаніях Байдена й Трампа [7]. Водночас якщо російські атаки 2016 року мали на меті збільшити шанси Трампа на президентство, то тепер вони спрямовані на політичні особистості, які виступають проти китайських інтересів. Це багаторічна кампанія, яку ведуть через безліч каналів, зокрема бізнес, університети, дослідницькі центри, громадські та культурні групи, організації китайської діаспори, китайськомовні медіа, WeChat, китайські соцмедіа.

Висновок з аналізу дезінформації в Центральній Європі під час виборів такий: «Моніторинг каналів фейсбуку, які часто публікують дезінформацію і прокремлівський контент, засвідчив, що вони активно просували популістські партії антимиграційного та євроскептичного забарвлення, щоб посилити соціальну й політичну поляризацію на європейському рівні» [8].

Людина живе водночас у трьох просторах — фізичному, інформаційному та віртуальному, які впливають один на одного. Наприклад, релігія чи ідеологія з віртуального простору можуть скеровувати нашу поведінку в просторі фізичному. А через інформаційний простір, яким користуємося найактивніше, ми переповідаємо події з фізичного чи віртуального світу. Наявність цих трьох просторів принципово змінює наш статус у природі: людина стає могутнішою завдяки інформаційному й віртуальному просторам. А отже, є вразливі точки, через які можна послаблювати функціонування людини та її розуму.

Релігія та ідеологія правили світом багато століть, і люди вбивали одне одного за ці віртуальні цінності. Фізичний світ завжди підкорюється віртуальному, адже віртуальність лежить у наших мізках, і для нас вона реальніша за реальний світ. Увесь соціальний устрій світу віртуальний. Як і всі соціальні ієрархії, що змушують людину діяти чи говорити в певний спосіб.

Сьогодні у світі зростають і борються за першість дві супервіртуальності — США і Китай. Країнам притаманна західна чи східна ментальність, однак тип організації суспільства може відрізнятись й не збігатися з нею.

Росія — західницька щодо ментальності громадян, але соціальну систему має східну. Її суспільство побудоване під одноосібного лідера та потужну соціальну ієрархію, що характерно саме для східних цивілізацій. Це робить Росію менш конкурентоспроможною, ніж США і Китай. І поки стійка соціоментальна рівновага дає змогу західним США та східному Китаю розвиватися, Росія роздвоюється... Сакралізована в східний спосіб влада занижує статус заходолюбного громадянина.

Про стійку рівновагу при цьому не йдеться, а отже, влада може самохіть грати східну чи західну партію. Економічну складову замінено патріотичною риторикою. Нічого нового: у СРСР над усім панувала ідеологія, у дореволюційний час — релігія. Матеріальність повсякчас коригували за допомогою певного нематеріального ядра.

Ось ніби далекий, але характерний приклад такого коригування. Виявляється, Сталін відстежував свій грузинський акцент: «У 1949 році готували черговий фільм “Сталінградська битва”, і сам Сталін вирішив, що грузинський актор не підходить на роль російського вождя й переможця. Тоді він сказав міністрові кінематографії Большакову: “У Геловані сильний грузинський акцент. Хіба в мене такий акцент? Подумайте про відповідного актора на роль товариша Сталіна. Краще шукайте серед російських”. І на цю роль обрали Олексія Дикого. Багато хто вважає, що після перемоги над Гітлером Сталін узяв собі в голову, що був російським вождем і уникав ототожнення з “провінційною” в його розумінні Грузією» [9].

До речі, він навіть вірші писав російською. У розсекреченому фондї Сталіна збереглося його жартівливе привітання Калініну, датоване 21 січня 1933-го:

*Посвящается товарищу Калинин
Бокия, Миля, Копта, Канта
Сто раз легче прочитать
И дойти до их субстанта,
Чем тебя, мой друг, понять [10].*

Це теж приклад зняття із себе невизначеності шляхом перетворення в безсумнівно російського вождя. Масова свідомість не любить неоднозначності, потребуючи прямих і яскравих підказок. Звідси й роль пропаганди — цієї «арифметики» складного світу, покликаної розкласти все по полицках. Радянський Союз загалом ніколи не був би побудований без пропаганди, яка пронизувала не тільки ЗМІ, але й літературу та мистецтво.

Коронавірус прийшов разом з конспіраціоналізмом, який давав чужинцеві зрозумілі типи пояснень. Конспірологічна теорія вбудовувала COVID-19 у схему «хто винен» — центральну схему для картини світу.

О. Асмолов говорить про навалу конспірологічних теорій: «Наше суспільство довго перебувало під владою конспірологічних концепцій. Вони стали триматися купи завдяки нашому телебаченню, покликаному бачити ворога всюди. Хочете зрозуміти, звідки це в нас? Дивіться телепередачі більшості наших ведучих — і отримаєте відповідь. Пандемія — це явище, пов'язане зі складними мутаціями, з порушенням рівноваги між людиною і природою, а отже, матінка-природа і є змовницею» [11].

А оскільки колишньої реальності вже не буде, то в пошуках нової моделі реальності зрозумілим стає звернення до конспірологічних теорій — саме такими методами послуговується масова свідомість, на відміну від науки. Масова свідомість завжди виступає пересилачем (вухами) замість творця (мізків).

Містика і конспіраціоналізм розцвіли напередодні революційного 1917 року. А далі дещо несподівано, але фактично як і мало бути: культуру царських часів узяли на озброєння робітники і селяни. При цьому справжні творці та носії дворянської культури були знищені, утиснуті в правах, емігрували тощо. Однак цей тип вершинної за якістю культури зберігся. Він живе і в західному світі, де П. Чайковський або Л. Толстой залишаються відомими. Хоча рік у рік число людей, які прочитали «Війну і мир», катастрофічно зменшується.

Носії культури соцреалізму не створили нічого схожого. Крім того, навіть інтелектуальні перемоги країни здобуті мізками тих, хто виховувався в межах минулої культури і науки. Це були носії, умовно кажучи, радянсько-нерадянського розуму, який потім перетворився на суто радянський. Опісля перебудову робили носії знову радянсько-нерадянського розуму, тобто ті, кого доти йменували «отруєними західною пропагандою».

Про М. Горбачова, як не дивно, нема спогадів однокурсників, так, ніби він навчався в порожніх аудиторіях МДУ. Тільки з'являється З. Млинарж, його сусід з гуртожитку, а пізніше активний учасник Празької весни, після її розгрому — емігрант в Австрію. А далі Горбачов сам спробував просунути Млинаржа: «Тільки наприкінці 1989 року, після падіння Берлінської стіни, особисте спілкування Горбачова і Млинаржа поновлюється. Відбувається це за дуже дивних обставин: чехословацького науковця привозять з Відня спочатку в Прагу, хоча до цього моменту йому був заборонений в'їзд до Чехословаччини (і, ймовірно, потрапити на батьківщину йому вдалося завдяки Горбачову), а потім його відвозять до Москви. Там відбулася перша за багато років особиста зустріч, з якої зберігся запис, і ми його дістали: Горбачов питав Яна Урбанека, чи може Зденек Млинарж обійняти якусь вагомішу політичну посаду в Чехословаччині за нинішніх умов. Зокрема йшлося про членство в політбюро, вищому партійному органі влади, а також про президентство. Із запису випливає, що була тривала дискусія про те, яку посаду міг би обійняти Млинарж, але загалом розрахунки — суцільна небилиця. Проте цікава сама можливість зрозуміти хід думок політиків, які тоді ухвалювали ключові рішення. Події в той час розвивалися дуже динамічно, і погляди змінювалися так само швидко» ([12], див. також [13]). Хтось пише про агентурне студентське минуле Горбачова. До такого образу цілком підходить іноземець — сусід з гуртожитку. Щоправда, в архіві Мітрохіна викрито, що і Євген Примаков був агентом КДБ під псевдонімом Максим [14]. Тож такою була практика того світу, яку не хоче приймати світ сьогоднішній.

У результаті цих фактів і перебудова чіткіше стає під крило КДБ. Також достовірно відомо, що Горбачова свого часу пропонували призначити начальником обласного управління держбезпеки. Але Семичастний відмовився це зробити [15]. Та й Горбачови були гарні тільки на екрані, як розповідає чекіст з охорони: «Сердечну гостинність Горбачови вдавали тільки перед телекамерами, а в житті виявилися дуже замкненою, відлюдною парою. Поведінка Михайла Сергійовича була непередбачуваною — він то злився, то мовчав, то

раптом упадав у веселощі. Щоб начальник особистої охорони міг із власної ініціативи привести когось до нього, годі й уявити...» [16].

Уся наша історія зіткана не так реальними фактами, як різноманітними спробами їх приховати, щоб не заважали підніматися кар'єрними сходами. Негатив «глушать» на всіх рівнях: від нижчих до вищих. Ось цікавий приклад: «Улітку 1983 року був затриманий чоловік, який збирав відомості про батьків Андропова. Це була би бомба, якби Черненко на Пленумі ЦК заявив, що змінити «політичну та ідеологічну надбудову» закликає замаскований буржуй, ненависник радянської влади! Однак чекістам удалося затримати чоловіка, який збирав компромат, і скандальне викриття не відбулося. Шукали компромат і на Горбачова. Раніше вже йшлося про родичів Горбачова і його дружини, які були притягнені до кримінальної відповідальності за політичними статтями. Однак група Черненка — Федорчука — Романова стала «копати» і в іншому напрямі. Що це був за напрям, стає зрозуміло з наступного уривка з інтерв'ю: «З Горбачовим я пропрацював недовго. <...> Відразу після обрання новий генсек почав звільняти людей “пачками”. У січні 86-го прийшла й моя черга. Мене він, між іншим, звинуватив у тому, що я колись збирав на нього компромат, хоча це була неправда.

— А в чому саме полягав компромат?

— Точно не пам'ятаю. Якісь хабарі, підношення — загалом великі суми. Але я про ці матеріали нічого не знав. Усе це сплигло без мене. Просто комусь було вигідно донести на мене Горбачову. А той прибрав із МВС не тільки мене, а й низку відповідальних співробітників Головного управління БРСВ, яких також підозрював у причетності до цієї операції». Ну що ж, «хоча це була неправда», але всю бригаду, яка колись збирала компромат, з МВС усе ж вигнали, і навряд чи Горбачов звинуватив у цьому Федорчука без будь-яких підстав. Збирання компромату — це один з напрямів роботи деяких відомств (особливо того відомства, з якого Федорчук перейшов у МВС), і нічого такого незвичайного в цьому немає. Але якщо Федорчук про збори компромату на Горбачова справді нічого не знав («усе це сплигло без мене») і це самовільно робили якісь люди з БРСВ, тоді вимальовується

зовсім інша й набагато цікавіша картина. За підозрою в цьому зборі компромату, що відбувався «колись» (точний час цього «колись» визначити неможливо, але приблизний період — 1983—1985 роки), як згадав Федорчук, було звільнено «низку відповідальних співробітників Головного управління БРСВ». БРСВ — це боротьба з розкраданнями соціалістичної власності. У 1983—1986 рр. начальником Управління боротьби з розкраданнями соціалістичної власності (УБРСВ) Головного управління внутрішніх справ (ГУВС) Мосміськвиконкому був А. Н. Стерлігов, який, залишаючись серед кадрів КДБ (у ДР), був відряджений у міліцію. У 1986 р. він був з міліції звільнений і переведений референтом у ГОСУ Радміну СРСР. За участь у зборі компромату на Горбачова або просто такий збіг?» [17].

Перебудова і ДКНС були теж періодом різкого стрибка невизначеності. При цьому перебудова не лише розтягнулася на кілька років, але й «фахівці» оформили її як перехід до щастя, щоправда, знання цього щастя було сформовано картинками із західних фільмів, де всі їздять з красунями на мерседесах. І ця картинка не стала реальністю, бо була такою самою облудою і для західного світу.

Цю роль кінообразу підтверджують слова Горбачова щодо серіалів CBS 1978—1991 рр. про стиль життя в Техасі, сказані музикантові Д. Стюарту: «...вони були результативніші, ніж пів години чогось іншого. Ми думали, що люди так живуть у Сполучених Штатах. Зрозуміло, що насправді це не так» [18]. З іншого боку, зрозуміло: якщо пропаганда показувала фільм про життя Павки Корчагіна, то вона передбачала повторення цієї поведінки в реальному житті. Такої самої реакції очікували на американський телесеріал, і це могло бути однією з причин його випуску на радянський екран. Тож перебудову кувало й американське кіно.

Зате ДКНС швидко вичерпався. Тепер стає зрозумілим, що це була змова Горбачова проти Єльцина. Причому Єльцин першого ж дня хотів бігти ховатися в посольство США. Але йому не дали цього зробити, а відправили на барикади. Унаслідок цієї змови Єльцин і був такий жорстокий з Горбачовим та з усіма його співробітниками.

Перебудова також була найбільшою інформаційною війною за кількістю скоєних інформаційних залпів і проведених операцій впливу. Літературознавець М. Золотоносов говорить про такий бік перебудови: «Панувала думка, що дисиденти домоглися свого, перемогли і КПРС, і КДБ та розвалили радянський ідеологічний моноліт. Говорили про перемогу академіка Сахарова над режимом, згадували про текст Андрія Амальріка “Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року”. Однак суттєво, що до сторінок журналу “Огонек” цей текст під час керованого процесу гласності дістався тільки в 1990 році — ближче до дійсного демонтажу СРСР, коли ця тема почала ставати актуальною для кріейторів. Найімовірніше, КДБ грав на всій цій літературі, як на клавішах органа. Спочатку простенька мелодія “Дітей Арбату”, потім сильніший твір — “Життя і доля” В. Гроссмана (“Октябрь”, 1988), потім іще сильніші “1984” Дж. Орвелла (“Новый мир”, 1989) і “Все тече” того ж таки Гроссмана (“Октябрь”, 1989). Перші скромненькі публікації Солженіцина дружно з’явилися на початку 1989 року: “Нева” (№ 1), “Століття ХХ і світ” (№ 2), ризьке “Джерело” (№ 3). Дружна поява знову ж доводить керованість. Не менш цікаво інше: у країні раптом знайшлася необмежена кількість паперу для журналів з мільйонними накладами, враз були скасовані всі обмеження на передплату, наявні упродовж багатьох років, тобто вжито заходів до масового поширення цієї літератури» ([19], див. також про народні фронти як працю КДБ [20]). Тобто організаційним ядром перебудови був КДБ.

В. Крючков як голова цього відомства оцінює пасивність / активність населення того часу в таких цифрах: «Якщо взяти населення Радянського Союзу за 100 %, то приблизно відсотків 75—80 — це досить-таки пасивна частина населення. Вони покладалися на владу, традиції, доцільність, не думали ні про що таке експансіоністське, не хотіли загострювати умови. Десять відсотків, напевно, 8 населення діяли активно. І я думаю, що своєю активністю, цілеспрямованістю, нерозбірливістю в засобах, у методах підривної роботи вони набагато перекривали пасивну поведінку значної частини нашого населення» [21].

Радянський Союз довго «перемикали» під час цієї інформаційної війни зі своєї власної картини майбутнього на іншу. Сьогодні зникла й ця модель майбутнього, оскільки вона стала одновимірною — у ній наявний тільки фінансовий успіх, досягнутий будь-якими шляхами. Напевно, цього мало для сучасної людини. Радянська різноманітність майбутнього була все ж очевидно великою, і вона спиралася на різні смисли, а не тільки на гроші. Тобто матеріальне замінило нематеріальне.

Асмолов цікаво зауважив: «Будь-яка антропологічна дія, орієнтована на людину й суспільство, як і будь-яка осмислена соціальна дія, передбачає ті чи інші образи бажаного майбутнього, але тільки в дуже чіткому фокусуванні: що вони дають для реалізації певних смислів та цінностей, як знижують антропологічні ризики. Спочатку цінності та смисли — і тільки потім технології та інструменти для їх реалізації. Саме спочатку фокусування “а заради чого, навіщо”, потім відповідь на технологічне, інструментальне запитання “як”. Це абсолютно необхідно, тому що ми перебуваємо в стані навіть не когнітивного, за Леоном Фестінгером, а ціннісного дисонансу. Коротко його можна сформулювати так: як працювати з майбутнім у системі, що перебуває в конфлікті з будь-якими інноваціями» [22].

Наші нові мізки, що виникли в епоху інтернету, синхронізовані не з реальністю, а з віртуальністю, оскільки ми цілими днями не відходимо від екранів. Усіх нас неможливо відірвати від відеоігор і телесеріалів. Інстаграм витворює потребу в пластичних хірургах. Те, що відбувається, можна визначити як «відставання мізків від дійсності». Дійсність стала непевною, а в мізків мало інструментарію для такої роботи.

Дослідники бачать навіть принципову нездатність шкільної освіти дати потрібні навички, школа ж бо повинна готувати дітей до наразі химерних фахів. О. Асмолов, наприклад, говорить: «Сучасній школі потрібна інша типологія задач — з невідомими даними, з надлишковими даними, а не задачі, у яких потяг, виходячи з пункту А, неодмінно приходить у пункт Б. Є серйозний ризик ригідності, скутості мислення від того, що ми виконуємо завдання тільки

формального типу з готовим набором умов. Свого часу на фізтех складали іспит з математики, і ніхто з абітурієнтів не зміг розв'язати одну задачу. Чому? У ній не вистачило умов. Здавалося б, абітурієнт, який на це вкаже й напише, що завдання не має розв'язку, був би переможцем у цій ситуації. Але не знайшлося жодного. Біда школи в тому, що вона часто готує до вузькоколіїсного мислення: тільки так, інакше бути не може. Однак у житті доводиться розв'язувати задачі в умовах невизначеності. Ввідних даних часом бракує, і однієї правильної відповіді нема» [23].

Світ невизначеності — це світ тривожний. Люди не звикли й не здатні жити своїми мізками. Вони скрізь шукають підказки: від телесеріалів до соцмедіа. Світ утратив чіткі обриси, які завжди в нього були, що, можливо, впливало з його стабільнішого характеру в минулому. Налаштувавшись на хвилю змін, причому часто зовнішню, що знялася із соцмережами, людський мозок утратив творчий хист до адаптації. Швидкість змін виявляється сильнішою від його здатності підкорити їх. Печерна людина тисячоліттями бачила світ однаковим, і її мозок, який ми успадкували, не спрацьовує за часів динаміки.

А. Вітухновська запитує: «Що робити в нинішній ситуації? Які сценарії працюють у хаосі? Тільки нелінійні. Усі ті, хто звик діяти за звичними (лінійними, циклічними та лінійно-циклічними) схемами, найімовірніше, утратять ресурси та будуть дезорієнтовані. Тому зараз одинакам куди комфортніше, ніж іншим. До того ж часто вони й діють ефективніше. Лінії ухвалення рішень, з яких виткано наше загальне ймовірне сьогодення і майбутнє, проходять, зокрема, і через тих, хто потрапив у безвихідь та повернув назад замість того, щоб ступити крок уперед, можливо, той самий, якого бракує до отримання реальної економічної, політичної та екзистенціальної дієздатності» [24].

Вітухновська вбачає помилковість вибудовування майбутнього через корекцію історії, чим нині й зайнята російська влада: «Сильною стороною путінської Росії є величезна машина пропаганди, яка й не снилася диктатурам минулого. Але ж вона і є її слабкою стороною. Намагатимуся пояснити чому. Уся ця конструкція базується на наданні неадекватно високої значущості історичним подіям, актуальним і

доречним у певному періоді розвитку суспільства. А саме йдеться про індустріальний і постіндустріальний світ, на зміну якому вже прийшов світ постінформаціонала.

Росія хоче привнести в сучасний, динамічно розвитковий глобальний контекст застарілі досягнення, які на ділі виявляються загальними. Буквально, попри єдину (цілком адекватну) тенденцію переглядати результати Другої світової війни, де перемога стала сумою зусиль усіх країн-союзників, а не окремих героїчних потуг якоїсь однієї сторони. Сама ця ідея про те, що можна однобоко переглянути історичні позиції і призначити себе переможцем, не здається такою неймовірною. Цілком можливо, що певні економічні мотиви дадуть західному світові змогу формально схвалювати і (або) хоча б не критикувати цю геополітичну особливість. Усі прекрасно розуміють, що жодної ідеології в первинно сакральному розумінні цього терміна вже нема. Та й саме поняття “геополітика” фактично нівельоване і є некоректним та нелегітимним, до того ж — економічно неспроможним» [25].

Майбутнє без історії не побудувати, але не можна будувати історію, немов це воєнізований підрозділ, де всі царі й генсеки командують полками на свій розсуд. Це просто модель знищення невизначеності в теперішньому за рахунок спотворення історії. Але якщо так активно змінювати історію за бажанням політиків, ми все одно рано чи пізно потрапляємо в невизначеність у сьогоднішній і майбутньому.

М. Леонов дуже точно охарактеризував кінцеву точку в загибелі СРСР: «Це були зовсім нерозумні, судячи з учинків, але дуже амбітні, владні люди. Тому в пам'яті народній загибель СРСР пов'язана з особистим конфліктом між Горбачовим і Єльциним. Перший, який не зумів відновити та зміцнити старезний радянський лад, став його символом, а другий вільно чи мимоволі об'єднав навколо себе всі неоліберальні, прозахідні сили, що добили країну. Горбачов досі вважає, що робив усе правильно. Він не може тверезо оцінити підсумок своєї діяльності, що свідчить про його глибоку інтелектуальну ущербність. Єльцин ледь не зі сльозами на очах каявся перед народом, оголошуючи про свою відставку, визнавав, що не здатний виконати обіцяне. Обставини, мовляв, виявилися сильнішими.

Ані той, ані інший не змогли пояснити народу, чого вони хотіли, до чого прагнули, спинаючись до бійки один з одним. У результаті країна виявилася приречена на найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття» [26].

Складно жити у світі без майбутнього, але ще складніше — без минулого. Концепції минулого змінювалися майже нескінченно, починаючи з перебудови. Чи реальними були подвиги 28 панфіловців або Зої Космодем'янської — невідомо. Але вони записані в підручники історії.

Росія ухвалює закони, що забороняють критикувати радянське минуле [27—28]. Ось як оцінює їх історик М. Петров: «Починати треба, мабуть, з того, що закон цей, на відміну від усіх європейських меморіальних законів, окрім турецького, побудований на захисті влади від критики. Усі меморіальні закони, ухвалені в Європі, Франції, Німеччині, забороняють заперечувати владні злочини. Наш закон забороняє висловлювати претензії владі» [29].

О. Губарев міркує: «Чи покладатимуться співробітники СК, як уже не раз було за часів СРСР, на думку залучених експертів-істориків? Наприклад, коли КДБ заводив справу на дисидента Андрія Амальріка в 1970-ті роки, його збиралися серед іншого звинуватити в написанні історичної праці “Нормани і Київська Русь”, створеній у 1960-ті роки, і листуванні з приводу цих досліджень з данським істориком-славістом А. Стендером-Петерсеном. Для оцінювання книги, не будучи фахівцями й нічого не розуміючи в історії Стародавньої Русі, члени комітету звернулися за експертною думкою до історика Б. А. Сутиріна, і він, що теж цілком зрозуміло, дав свій висновок у бажаному для влади ключі. Це, судячи з усього, влаштував КДБ» [30].

Слідчий комітет створює собі підрозділ з «істориків у погонах». Вони краще за істориків знають, де правда, а де ні. Польща у відповідь хоче створити свій підрозділ боротьби вже з російськими інтерпретаціями історії [31]. Безліч заперечень виникає і всередині Росії [32—33].

Але з істориками в погонах сперечатися буде нікому — собі дорожче. У цілому ця боротьба постає радше не як боротьба за правду, а як боротьба проти неї. Ось думки політологів [34]:

- А. Окара: «Зовнішня політика Росії відповідає запитам її електорату. Причини зовнішньополітичних поразок Москви лежать на рівні глибинних уявлень російської влади про її цілі у світовій політиці. У головах цих людей існує певний образ світу, під який вони намагаються підігнати реальність. Цей образ походить з уявлення, що весь світ, окрім Росії, лежить у злі. Правителі Росії мислять категоріями ХХ століття й живуть у тій самій реальності, їхній історичний ідеал — сталінський Радянський Союз повоєнної епохи. Саме тому вони хочуть нав'язати свою примітивну волю колишнім республікам СРСР, причому старими технологіями — силою, страхом та підкупом»;
- О. Макаркін: «Ще одна проблема зовнішньої політики сучасної Росії полягає в тому, що вся її “м’яка сила” — радянська, тобто вона вся в минулому. Ми співаємо ті самі пісні, згадуємо ті самі радянські кінофільми й розповідаємо анекдоти радянської доби. Це довго спрацьовувало, але в нових державах виросло нове покоління, яке вже не сприймає себе як частину Радянського Союзу, багато хто з молодих людей там навіть російської не знає. Однак навіть там, де все ще говорять російською, як, наприклад, у Білорусі, сприймають як зразок Захід. Нова “м’яка сила” для них — це Ілон Маск, сучасні технології і максимум свободи. Наприклад, ті ж білоруси бачать, що поляки виходять на акції протесту проти закону про заборону абортів, але поліція їх не розганяє, а президент Польщі говорить про те, що готовий внести корективи в закон, який обурило суспільство. І на цьому тлі Лукашенко, який про своїх протестувальників говорить: “Полонених не брати”, — і поводить себе, мов якийсь диктатор латиноамериканської країни другої половини ХХ століття. Тож проблема сучасної російської влади в тому, що в неї нема ідеї, пов’язаної з майбутнім, вона вся в минулому».

Чому минуле, яке має бути принаймні нешкідливим, раптом стає мінним полем для сучасності? Це фіксація безпечного для влади минулого. І вона робить це за допомогою підручників, кіно, а тепер і закону. Виходить, що не сучасність впливає з минулого, а, навпаки, минуле впливає з теперішнього. Тобто сила справжнього може

програмувати не тільки бажане майбутнє, а й бажане минуле. Ми можемо побачити в ньому тільки те, що дозволено законом, але не історією.

Зміни мізків, як і зміни режимів, протікають з опорою не тільки на простір інформаційний і віртуальний, а й на простір фізичний, коли вуличні протести виступають у ролі такого собі «перемикача» моделі світу. Влада у відповідь також починає каральні заходи саме фізичного простору, здійснюючи своє право на насильство не тільки розуму, а й тіла.

Філософія О. Шпарага, яка відсиділа строк у Білорусі, характеризує спрямованість дій влади так: «Ганна Арендт, філософія і дослідниця Голокосту, писала, що нацистські табори — це безглузді фабрики зі знищення людей. У нашій же ситуації в насильства є мета — перевиховати, залякати, показати, хто головний, у кого сила. Спільне, мабуть, — це дегуманізація і позбавлення жертв суб'єктності. Звідси уявлення про те, що протестувальники — маріонетки в руках ляльководів, щури, “відморозки”, що вони не самостійні й ними керують інші. Адже уявити, що людина вийшла й висловила ставлення до подій із власної волі — те саме, що визнати, що вона не потребує опіки з боку влади» [35]. До речі, у камері, як це було і в радянських таборах, вона теж читала лекції.

Тривожність населення як наслідок невизначеності необхідно знімати спеціально продуманими діями. Боротьбу з нею не можна покласти на випадковості. СРСР серйозно використовував для цього літературу й мистецтво, насамперед кіно, створюючи таким чином генератори правильної картини світу, які вселяли спокій, а не сполох. Сьогодні пострадянський простір теж породжує продукт зі своєю картиною світу, але з погляду розважальності / художності він не користується популярністю, програючи західній моделі, яку несуть інші фільми й телесеріали. А промови перших осіб пострадянського простору аудиторія сприймає завжди критично. Світ тривоги має змінитись якщо не на оптимістичний, то хоча б на світ очікувань, наразі він навіть не такий.

ДЖЕРЕЛА

1. <https://news.un.org/ru/story/2020/10/1387522>.
2. <http://xs.uz/ru/post/my-vse-sojdem-s-uma-kak-pandemiya-vliyaet-na-psikhiku>.
3. <https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81/%D0%B2%D0%BE%D0%B7-%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%B8%D0%BA%D1%83-%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9/1955859>.
4. <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2020/11/a-biden-victory-isnt-a-defeat-for-qanon/616998/>.
5. https://www.jstor.org/stable/resrep26983?seq=3#metadata_info_tab_contents.
6. <https://www.aspi.org.au/report/cyber-enabled-foreign-interference-elections-and-referendums>.
7. <https://www.newsweek.com/2020/11/13/exclusive-600-us-groups-linked-chinese-communist-party-influence-effort-ambition-beyond-1541624.html>.
8. https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2019/05/EP-Elections_Information-Operations-Disinformation-Campaigns-1.pdf.
9. <https://ru.rbth.com/read/1047-stalin-gruzinsky-aktsent>.
10. <https://zen.yandex.ru/media/evgen131270/65-let-pod-grifom—overeshenno-sekretno-rssekretili-lichnyi-arhiv-stalina-fond-558-5fa1e8735dfc942ad79b6d55>.
11. <https://asmolovpsy.ru/ru/interview/353>.
12. <https://www.svoboda.org/a/30272227.html>.
13. https://www.bbc.com/russian/russia/2011/08/110816_gorbachev_prague_spring.
14. <https://oleg-butenko.livejournal.com/463814.html>.
15. <https://www.e-reading-lib.com/chapter.php/39546/50/leonid-mlechin-zheleznyy-shurik.html>.
16. <https://gordonua.com/publications/general-mayor-sbu-petr-layshev—73956.html>.
17. <https://history.wikireading.ru/234543>.
18. <https://deadline.com/2020/10/mikhail-gorbachev-dallas-soviet-union-collapse-david-stewart-1234604449/>.
19. <https://gorod-812.ru/kto-pridumal-perestroyku/>.
20. <https://lv.baltnews.com/news/20171108/1021328500.html>.
21. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/531/>.

22. <https://asmolovpsy.ru/ru/interview/356>.
23. <https://m.rosbalt.ru/moscow/2020/11/03/1871301.html>.
24. <https://newizv.ru/article/general/04-11-2020/daunshifting-po-rossiyski-pochemu-intellektualy-snova-podalis-v-dvorniki>.
25. <https://newizv.ru/article/general/19-01-2020/budushee-rossii-vnachale-haos-potom-poryadok>.
26. <https://www.business-gazeta.ru/article/319070>.
27. <https://novayagazeta.ru/articles/2020/09/12/87058-bastrykina-v-voltery-dam>.
28. <https://meduza.io/news/2020/09/10/v-sk-sozdali-otdelenie-dlya-borby-s-falsifikatsiey-istorii-otechestva>.
29. <https://www.svoboda.org/a/25376086.html>.
30. <https://trv-science.ru/2020/10/pod-sledstviem-istoriya/>.
31. <https://eodaily.com/ru/news/2020/01/07/polsha-gotova-prinyat-zakon-o-zaprete-rossiyskoy-interpretacii-istorii>.
32. <https://www.svoboda.org/a/30919927.html>.
33. <https://www.rosbalt.ru/blogs/2020/11/05/1871540.html>.
34. <https://www.rosbalt.ru/world/2020/11/05/1871396.html>.
35. <https://lady.tut.by/news/mylife/706586.html>.

1 QAnon — поширена в США конспірологічна теорія, згідно з якою президент цієї країни Дональд Трамп збирався викрити гігантську міжнародну схему сексуальної експлуатації маленьких дітей, до якої причетні лідери Демократичної партії США, що поклоняються сатані, а також багато інших американських знаменитостей. *(Тут і далі прим. ред.)*

РОЗДІЛ 2

КОМУНІКАТИВНИЙ МЕТОД УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ ПРОТИ РЕПРЕСИВНОГО

Кожна держава має в арсеналі й комунікативний, і репресивний методи. У нормальні часи використовують комунікації, у бурхливі — репресії. Але не можна доводити населення до бурхливого реагування, як це відбувається сьогодні в Білорусі.

Людина, яка має вільний доступ до інформації, — а нова людина має його з моменту свого народження, — інша. Пропаганда хоче змусити її думати так, як краще для держави, але зробити це сьогодні набагато важче, ніж було вчора. Для цього потрібен новий інформаційний інструментарій. Слухняні громадяни вчорашнього дня зникли назавжди.

Білорусь є прикладом того, що сьогодні розмова кийками не працює. Світ став іншим. Прийшло нове покоління (до речі, голоси молоді допомогли виграти й Байдену), яке не потребує такої держави.

Агресивні дії влади у фізичному просторі привели її до втрати легітимності. Держава як консервативна структура почала відставати від власного народу. Умовно кажучи, виникло нове почуття власної політичної гідності.

М. Кастельс, аналізуючи соціальні рухи часів інтернету, усе одно акцентує їх емоційну складову, а зовсім не раціональну: «На індивідуальному рівні соціальні рухи — це емоційні рухи. Протести не починаються з програми або політичної стратегії. Вони можуть

настати пізніше, коли виникне лідерство, зсередини або ззовні руху, щоб просувати політичні, ідеологічні чи особистісні цілі, які можуть належати чи ні до причин або мотивацій учасників руху. Але більша частина соціальних рухів починається з трансформації емоцій у дії» [1].

Типова відповідь влади на це лежить у делегітимізації протестів, наприклад, таким шляхом: «Образ протестувальників знову і знову зводили до злочинних і неадекватних людей, які піддалися агресивним поривам під впливом “польських” каналів, алкоголю або наркотиків» [2].

О. Лукашенко зберігає оптимізм, навіть коли від нього відвертаються громадяни. Він суто по-батьківськи дорікає їм: «Наші ж протестувальники, і селяни особливо, які сидять у Польщі та Литві, розраховують на те, що до весни економіка обвалиться, як усюди, і ми прийдемо, візьмемо Білорусь тепленькою. Ні чорта подібного, не візьмуть вони Білорусь тепленькою. Ми вистоїмо. Але буде непросто. Непросто буде в економіці. Постараємося витримати те, що є на сьогодні. Але людям треба говорити, до людей треба доносити, до трудових колективів, до організацій, що цей час буде непростий, — сказав він і зазначив: — Хто збереться на силі й витримає, той збережеться і збереже свою державу» [3].

Експосол Білорусі в Китаї К. Рудий, зіставляючи свою країну з Китаєм, каже: «Головне — це те, що нині відбувається в білоруському суспільстві. Ця невизначеність — ризик для бізнесу з будь-якої країни: подорожчання внутрішніх, зовнішніх позик, санкції, непередбачуваність. Так, цей ризик був завжди, але він зростав. Згідно зі Всесвітньою оцінкою цінностей, десятиліттями зростало позитивне ставлення білорусів до демократії — з 66 % у 1994 р. до 87 % тепер; з іншого боку, за той самий період у частині суспільства збільшилися симпатії і до військового правління. Схожий тренд прихований і в китайському суспільстві» [4].

Експосол Білорусі в Словаччині Ігор Лещеня, який свого часу був помічником О. Лукашенка, каже: «Білоруси — не той народ, де за підручником 5 % населення можуть зробити революцію. Та й

правитель у нас не той, який дозволить 5 % здійснити її. Тому має бути програма, бачення, куди людей ведуть лідери. На четвертому місяці протестів ми не можемо концентруватися тільки на гасло: “Іди!” Цього може бути досить, щоб підтримувати в бойовому стані 500—800 тисяч білорусів. Це багато. Але менше половини. Більшість тих, хто висловлюється за усунення Лукашенка, щораз сильніше замислюються над тим, що буде далі. Як дипломат я впевнений, що діалог — коли до нього дозріє влада — був би кращим виходом із ситуації, що склалася» [5].

Він виправдовує протести тим, що вони підштовхують владу до діалогу: «Мирні багатотисячні демонстрації і страйки — це не що інше, як примус влади до діалогу. Владі було би зручно, щоб натовп вийшов і почав громити крамниці. У цьому випадку силовіки грали б на своєму полі. Сила демонстрацій у тому, що вони мирні, та плюс у масовості — усіх не заарештуєш. Але загалом максимум 800 тисяч людей виходили на вулиці. Так, вони герої. Але протестна повістка має бути доповнена позитивним порядком, який міг би об’єднати максимально можливе число громадян Білорусі. Треба зберегти досягнення перших 30 років формування незалежної Білорусі. Держава має залишатися в тих сферах економіки, де вона ефективна. До цієї спадщини необхідно додати лібералізацію бізнесу, свободу волевиявлення, чесні вибори, громадське обговорення глобальних питань: хай то буде пандемія або будівництво АЕС» [там само].

І в нього є важливе зауваження, що збігається з Кастельсовим: «У мене склалося враження, що єдиний, хто думав, це був NEXTA². У нього були інструкції і для мирних груп, і для радикалів, що так “надихнуло” наші органи правопорядку».

Однак фізичними діями не можна розв’язати проблеми. Власне кажучи, її створили не тільки вибори, а й кийки. І саме кийки залишаються тепер у пам’яті білорусів як мова влади. Але така мова не мусить бути тільки фізичною.

Про фізичну війну людство завжди говорить як про війну можливу й очікувану. Онтологічна війна за модель світу, яку ведуть у головах, не очікується, а триває весь час, бо ж людина постійно занурена в

інформаційні й віртуальні потоки, які завжди так чи інакше спрямовані якщо не на кардинальні зміни, то на корекцію моделі світу.

Інформаційний та віртуальний простори можуть динамічно змінюватися швидко, чого не скажеш про фізичний простір. Щоправда, віртуальний простір також опирається змінам, оскільки тут перебувають не тільки література і мистецтво, а й релігія та ідеологія, які формують наш ментальний простір. Тобто найгнучкіший — інформаційний простір, тому ця програма може відображати динаміку всіх змін, людство навіть створило для цього окрему професію журналіста. Ідеться насамперед про зміни у фізичному просторі.

Своєю чергою фейки спрямовані на передавання змін не у фізичному, а у віртуальному просторі, причому змін фіктивних. Саме вони, як і конспірологія, мають на меті порушувати картину світу. За радянських часів у цій ролі виступали анекдоти й чутки, які так само руйнували радянську модель світу, бо несли в собі альтернативну. У першій, наприклад, Брежнєв був по статтю номер один, в альтернативній — старий, читає все з папірця. Анекдоти й чутки щодо цього були онтологічними інтервенціями, спрямованими на руйнування офіційної моделі світу.

Утримувати офіційну модель у наш час дуже складно, набагато легше це було робити протягом радянського періоду, оскільки цензура не допускала жодних змін. Сьогодні в діло йдуть навіть фейки, бо потрібну картину світу важко створити з правди [6—9].

Фундамент такої масштабної роботи заклав давним-давно В. Сурков, який то йде, то повертається, але саме він створив «путінізм» як ідеологію. І. Давидов розкриває особливості його діяльності так:

– «Один безсумнівний і видатний талантист у Суркова точно був — дуже спритно він навчився продавати Путіну вигадані страхи й потім освоювати виділені на боротьбу із цими страхами бюджети. З кінця 2004-го Кремль із подачі Суркова чекав на російський Майдан і готувався його перемогти. До речі, досі чекає, так і не зміг ніхто в них придумати жахалку ефективнішу та свіжішу, може, це аргумент на захист тези про те, що Сурков — головний коловладний

інтелектуал, а може, сумна правда про розумові здібності інших “придворних”. Хоча, звичайно, одне іншого не унеможлиблює»; – «У будівництві пекельної машинки російської державної пропаганди Сурков теж брав пряму участь. По-справжньому, звичайно, процвіла ця потворна рослина вже після того, як Сурков перестав керувати російською внутрішньою політикою. Але починалося все ще за нього» [10; 11—12].

Сьогодні цією гігантською інформаційною інфраструктурою керує О. Громов, перший заступник голови адміністрації: «Утім, ресурси Громова набагато ширші, ніж управління телебаченням і пресекретарями. Його важливі активи в тому, що він, як ніхто, знає, коли і в якому вигляді подати президентові погану інформацію щодо когось», — розповідає бізнесмен, близький до Кремля. Гніву Громова побоюються навіть мільярдери, які володіють російськими ЗМІ. Один з них кілька років тому отримав дивний факс із Кремля. На аркуші з фірмовою «шапкою» президентської адміністрації була скопійована стаття кореспондента цього прокремлівського видання про один із заходів Путіна. Текст був рясно поцяткований позначками, що свідчили про обурення. Це були позначки Громова: йому не сподобалася стаття, і він не хотів, щоб журналіст далі висвітлював роботу президента. Саме через Громова журналістів стали усувати від пулу за негативні статті про Путіна, а згодом практика буде вдосконалена й репортерів фактично позбавлять “доступу до тіла”, змусивши дивитися багато заходів у відеотрансляції. Зрештою пул і є джерелом заробітку середовища Громова» [13].

Синхронізація інформаційних дій забезпечує державі її вплив, оскільки решта сил на її тлі мізерніють, утрачаючи навіть імена, як це відбувалося з Навальним, якого не можуть згадувати ані Путін, ані Песков [14]. Це навіть починають розглядати як певну форму забобонів.

С. Белковський говорить про Громова так: «Олексій Олексійович Громов — класичний гебіст. Його свого часу (1996 рік) привів у АП РФ Сергій Ястржембський, призначений тоді пресекретарем президента Єльцина. У вересні 1998-го пан Ястржембський був

звільнений за те, що підтримав — усупереч поширеній думці сім'ї президента РФ — кандидатуру Юрія Лужкова на пост голови федерального уряду — і в такий спосіб де-факто президентського наступника. Але пан Громов “учепився” за посаду й залишився на ній досі. Він і не піде. Апаратна живучість — важлива онтологічна властивість гебіста. Подивіться хоча б на Путіна, га? [15]. У його біографії можна знайти деякі “стикування”, що працюють на цю версію [16]. У 1982 р. він закінчив МДУ і цього ж року його скерували працювати в Генеральне консульство СРСР у Карлових Варах. І ще — під час навчання в університеті Путін був комісаром комсомольського оперзагону МДУ. І свіжий скандал — на його 84-річну родичку, найімовірніше, тещу, оформлені квартири за пів мільярда» [17].

У збудованій системі інформаційного щита влади найважливішим є усунення будь-якого негативу, оскільки він завжди виступає в ролі онтологічної інтервенції, яка руйнує вибудовану за багато років модель світу. Причому є відома істина складності створення спростувань. Вона полягає в тому, що спростування супроводжується розширенням числа одержувачів вихідної негативної інформації. Із цієї причини краще дотримуватися правила, що на сонці не може бути плям...

Порушників, котрі поширюють негатив, будь-яка система суворо карає. Ось приклад з відомим журналістом А. Карауловим: «Відсторонений пів року тому від ефіру після виходу передач про шість замахів на Володимира Путіна телеведучий Андрій Караулов “бомбує” адміністрацію президента, уряд, Законодавчі збори й навіть Федерацію незалежних профспілок проханнями влаштувати йому зустріч із президентом або хоча б передати листи. Поки безуспішно» [18].

З листа: «Дорогий Володимире Володимировичу, пишу не начальнику, а другові. Сиджу без ефірів. Не розумію, за що покараний: Олексій Олексійович [Громов] уже двічі мене закривав: у 2010-му, після Лужкова, і тепер. За всі ці роки я з Олексієм Олексійовичем жодного разу не зустрівся, хоча дуже хотів — “звірити годинники”».

Уже 2019 року Караулов заявив, що молода дружина готує його вбивство через їхні нажиті в шлюбі 12 однокімнатних квартир [19]. І взагалі за цим колись відомим журналістом тягнеться великий шлейф різних негативних історій [20—26]. Постійне перебування у світлі софітів спричиняє в тележурналістів зарозумілість, звідси й такі конфлікти. Така сама ситуація підстерігає і В. Соловйова [27—31]. Мабуть, це певна властивість публічної професії, де слід думати, що кажеш. Особливо коли робиш провокаційні заяви. Соловйов запропонував викупити Одесу в Україні, і це в результаті вилилося в обговорення в медіа, який би це був прекрасний варіант [32—33].

Можна уявити подібне обговорення в нормальному світі?

Цікаво, що люди придумали окуляри чорні та окуляри рожеві, у «Чарівнику Смарагдового міста» були ще окуляри зелені, щоб прості камені здавалися смарагдами. До речі, це теж добре визначення пропаганди як інструментарію перетворення каменів на смарагди в мізках громадян.

Усі ці окуляри спрямовані на спотворення дійсності, і ми не знаємо прикладів таких вигаданих окулярів, які б, навпаки, демонстрували правду. Щоб, подивившись за їхньою допомогою на дачу чиновника, можна було встановити, скільки там корупційних грошей. Як і в публіцистів можна почути чи прочитати вислів «машина брехні», але ніколи — «машина правди». Усе це говорить про те, що соціальні комунікації частіше спотворюють у бік позитиву, ніж негативу. І так влаштоване людство з найдавніших часів...

Про «Чарівника Смарагдового міста» пишуть так: «Великий Гудвін обманював усіх жителів міста. Усі думали, що він Великий Чарівник, а він виявився звичайною людиною. Однак Гудвін знав одну дуже важливу річ: усе, що існує, існує тільки завдяки вірі оточення. Він дав Опудалу мізки / розум з висівок, голок і шпильок, Залізному Дроворубові — шовкове серце, набите тирсою, а Леву запропонував випити “смівлості”. Друзі знали, що Гудвін — шахрай, але продовжували поводитися так, ніби він справді Чарівник. Віра обов’язково повинна мати фетиш, або матеріальне втілення, річ, яку бачать усі навколо та вважають, що саме вона виробляє необхідне

перетворення. Символом ідеології в “Чарівнику Смарагдового міста” є зелені окуляри, які підтримують віру в те, що Смарагдове місто — найкраще місто в Чарівній країні, прикрашене дорогоцінним камінням, а не скельцями. І ось після того, як обман був виявлений, Опудало наказує: “Кожен ходить у Смарагдовому місті, як і раніше, у зелених окулярах!” Розчаклування можливе лише на якусь мить; потім відбувається повернення до облуди, інакше звичний і необхідний соціальний порядок перестане існувати» [34].

Так і ми сьогодні живемо в епоху оголошеного знесення ідеології, але все одно під прапорами квазіідеології, тільки іншої, за відступ від якої таки чекає покарання... Зелені окуляри потрібні будь-якій системі.

Нині панує умовна ідеологія любові до свого керівництва й нелюбові до іншого. Саме в протиставленні з іншими можна знайти право на власну поведінку. Ось, наприклад, реакція офіційної Білорусі на світ: «Країни ЄС не визнали Лукашенка законно обраним президентом, а білоруські державні ЗМІ у відповідь звинувачують ці країни в бажанні послабити Білорусь, щоб розв’язати свої економічні та соціальні проблеми. Медіа публікують новини про проблеми в економіках України, Польщі, Литви, але повідомляють тільки про успіхи в цій сфері в Білорусі. Телеканал “Білорусь 1” звинуватив у наявності сконструйованої “дуги нестабільності на кордонах колишнього СРСР”, тобто в конфліктах, Україну та Вірменію, США і країни ЄС, але не пояснив, у чому саме полягав їхній вплив. Також держмедіа залякують глядачів можливою війною на території Франції, Німеччини, України» [35; 36—37].

Будь-яка конфронтаційна поведінка коштує економіці й політиці дорого. Прикладом цього був і Радянський Союз, який не витримав економічних перегонів, спричинених політичною та військовою конкуренцією. Білорусь поки зайнята «нарощуванням любові» до Лукашенка на телеекрані [38]. Усе це вже було за радянських часів, у період «застою». Як і це: «Частка ідеологічних сюжетів становила приблизно 90 %. Ставка на силовий ресурс, можливі диверсії, теракти й посилення боротьби з екстремістами були в центрі уваги Олександра Лукашенка та, відповідно, держканалів» [39].

Росія бачить свої «навчальні» моменти в подіях у Білорусі, оскільки її увага нині прикута до потенційного «транзиту влади», що для «начальників» є таким самим небезпечним моментом, як те, що відбувається в Білорусі. Г. Павловський заявив прямо: «Чи не досить говорити про якусь “монолітну владу”? У нашій системі, яка сьогодні розпадається на фрагменти й сектори, потрібно визначати конкретного актора. Хто хоче успішно діяти в російській політиці після 2020 року, має викинути з голови ройовище дурниць про “усемогутній Кремль” і “волю Путіна” просто тому, що все працює не так. Триває постпутінський транзит, і різні люди й сили зацікавлені в різних конфігураціях майбутнього. Різні коаліції, часто тіньові й непрозорі, роблять свої ставки. Але Путін робить і собі ставки. Йому потрібно красиво піти, а “ближньому колу” необхідно красиво залишитися — ось уже й конфлікт інтересів. Сьогодні взагалі варто знижувати рівень аналізу до реальних ситуацій» ([40]; див. також висловлювання політолога П. Саліна: «У Росії — і тепер спостерігається дедалі більше непрямих підтверджень цьому — скоро почнеться активна фаза транзиту влади. Причому це буде не 23-й або 24-й рік, тим більше — не 30-й, як заговорили після занулювання. Ні, це відбуватиметься найближчого року і, найімовірніше, почнеться найближчими місяцями» [41]). До речі, тут одразу теж виникає фейк Д. Пєскова з приводу законопроекту про недоторканність колишніх президентів, — що це поширена практика багатьох країн [42].

Білорусь також потрапила під колеса цього російського транзиту демонстрацією відходу-невідходу з політичної арени свого багаторічного правителя. Із цієї причини вона теж стає «моментом істини» для інших: «Основний наратив, який упроваджують у російський інформаційний простір, — стабілізаційна роль Росії в білоруській кризі та негативний вплив на Білорусь країн умовного “великого Заходу”, доповнюють кількома другорядними:

- відбувається подальша радикалізація білоруських протестів;
- людей дратують протести та їх радикалізація;
- протестна активність спричиняє санкції для Білорусі та ресурси для опозиції.

Російського глядача підштовхують до висновку, що білоруська влада не справляється самостійно із ситуацією, панікує, і її реакція не відповідає активності протестувальників. Телеканали готують російського глядача до радикалізації протестів з можливими терактами й, отже, посиленням ролі та впливу Росії» [43; 44].

Релігія та ідеологія управляли стабільною картиною світу. Щоправда, спочатку вони її стабілізували «вогнем і мечем», а вже потім «спочили на лаврах». Мінливою картиною світу управляти набагато складніше. Тут можна утримувати тільки пріоритетні напрями. Але в головах усе одно відбуватиметься те, чого не хоче бачити влада.

На цьому тлі засуджувати бабусю з Білорусі за біло-червоно-білий зефір нема сенсу [45]. Треба дивитися в майбутнє, а не тільки в минуле й навіть теперішнє.

I. Тишкевич бачить і різні типи доміантних комунікацій у різних верств населення: «Сьогодні Білорусь перебуває в стані політичної кризи, яка почалася ще у 2018 році й тільки тепер перейшла у відкриту фазу. Ядром невдоволення є міський середній клас. Мінськ сьогодні — це єдине місто, де протестні настрої частково перейшли на інші соціальні групи. Міський середній клас отримує інформацію не з телевізора й газет, а із соціальних мереж. На цьому інформаційному полі влада працювати не вміє. Вона використовує традиційні засоби, і ними користуються люди, які підтримують владу. Ці два інформаційних поля не перетинаються. Отже, виникла патова ситуація. Влада не може “придушити” протестні настрої без трансформації системи, а протестувальники не можуть перемогти, бо представляють переважно лише одну соціальну групу з певною географічною локалізацією» [46].

Але це одночасно властиво всьому пострадянському просторові, де старше покоління вважає за краще орієнтуватися на ТБ, а молоде — на інтернет.

Підіб'ємо підсумки. І Білорусь, і Росія мають найбільший ВВП на душу населення на пострадянському просторі, а отже, їхні економічні результати позитивні. І тією, й іншою державою управляють

авторитарним інструментарієм, коли держава не дуже любить опозицію. І Білоруссю, і Росією править незмінна перша особа, що відповідає східному, а не західному розумінню демократії.

Однак у результаті Білорусь повстала проти «ідеї незмінності», а Росія — ні. Відповідь шукайте в теорії інформаційної автократії, яку розробили С. Гурієв і Д. Трейсман. Суттю таких режимів вони вважають маніпуляцію інформацією, коли НЕ терор, а робота з інформацією змушує громадян вважати, що їхні лідери компетентні й думають про інших, а демократія — це лише імітація [47].

Гурієв і Трейсман кажуть: «Диктатори нового типу можуть жорстоко придушувати повстання сепаратистів і виставляти воєнізовані формування проти беззбройних протестувальників. Але як порівняти з минулими режимами вони використовують насильство помірно. <...> Для них утримання влади — це не так залякування, як маніпуляція уявленнями про світ. Звичайно, формування уявлень було так само важливим для диктаторів старого типу, але насильство в них залишалося на першому місці» [48].

Тож виходить, що сучасний інформаційний диктатор завжди обігруватиме будь-яку опозицію, адже може діяти на випередження. І він завжди буде краще підготовлений до майбутньої сутички, бо сам її спланував.

Або ось іще з лекцій Гурієва: «Сьогоднішня автократія влаштована по-іншому. Вона вдає із себе демократію — у неї є “вибори”, “вільна преса”, вони розмовляють із західними партнерами, наче відкриті демократичні режими. Вони вбудовані в глобальну економіку й майже не використовують ідеологічних інструментів. Сучасний диктатор не прикидається месією. Радше намагається розповісти громаді, що він компетентний правитель, кращий, ніж альтернативні можливі лідери або режими, які можуть прийти замість нього. Для того, щоб переконати в цьому людей, він використовує пропаганду. А позаяк цей диктатор хоче жити добре, то він інтегрований у глобальну економіку, використовує сучасні технології. Але невелика частина суспільства все-таки розуміє, що відбувається. І з цією елітою диктатору потрібно якимось чином справлятися. У різних режимах використовують різні

засоби. Одні — пропаганду й цензуру, намагаючись заблокувати поширення інформації для решти населення. В інших режимах використовують підкуп еліти. Маніпулюючи повними трьома інструментами, диктатори балансують і намагаються вижити у відкритій глобальній економіці» [49].

С. Карелов розкриває цей новий підхід так: «Під елітою в теорії інформаційних автократій розуміють не стану чи майнову відмінність, а рівень інформованості та розуміння того, що реально відбувається. Така еліта — меншість суспільства: освічена, обізнана, інформована, котра цікавиться і розуміється на тому, що відбувається. А більшість сучасного суспільства необізнана, свої уявлення про те, що відбувається, черпає зі ЗМІ. Автори теорії інформаційної автократії показують, що інфоавтократії превалюють над старомодними, відверто насильницькими диктатурами, коли інформована еліта надто велика, щоб залякати її масовими репресіями, але ще не така, щоб: а) забракло грошей на її підкуп; б) не вистачило можливостей (фінансових і технологічних) цензурувати весь інфопростір. Отже, щоб у сучасному світі інфоавтократові утримувати владу, досить мати гроші й інфотехнології» [50].

Практично Г. Павловський теж говорить про інформаційне правління Путіна, називаючи його з трохи інших позицій імітаційним: «Тріумфалізм — це єдина ідеологія Кремля, тому що в нас є три влади в країні: формальна (яка перерахована в законах і Конституції), неформальна (та, яку здійснюють за телефонним дзвінком) і демонстраційна. Остання безперервно імітує міць, перемогу й тріумф. Вона дорого коштує і охоплює “Останкіно”, RT, усе те, що називають кремлівською пропагандою. Усе разом сходить на одну просту функцію — імітаційна машина має зображати те, чого немає. Але що потрібно цієї миті? Треба зобразити військову силу? Ми покажемо. Необхідно зобразити конфлікт із Заходом? Ми покажемо і його. Треба зобразити цінності, які ці люди вважають за ніщо? Зобразимо! Так ця демонстраційна влада існує, але старіє, розпадається і погано працює. Путін, до речі, лише проєкція цієї імітаційної машини, він — тінь на стіні Системи» [51].

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ